

Religija u Kantovoj filozofiji.

O 200. godišnjici Kantova rođenja 22. IV. 1724.

SUMMARIUM.

Problema religionis (quatenus est una pars philosophiae practicae) solvi nequit nisi ad id solvendum tamquam fundamentum adhibeatur integra philosophia theoretica Kantii (quod in auctoris opere »Kant i neoskolastika« factum est). In hoc autem conspectu tantummodo principalia momenta ideologiae Kantii ob oculos ponuntur. Circa annum 1755. Kantius theismum argumentationis cosmologicae amplectitur: etiam anno 1763. hanc demonstrationem evidentiali praeditam esse agnoscit. Postea vero (ab a. 1766.) demonstrationem logice evidentem fides practica exceptit. Itaque theismus Kantii theoretice consideratus antimetaphysicus evasit ejusque firmitas critica a quaestione de cognitivo principii causalitatis valore dependet. Secundum ethicum (Kantii) theismum Deus est tantum summa rationalis condicio ordinis moralis; verum in quaestione de ejus esse reali nihil nisi agnosticismus (modernismus) restat. Deinde Kantius etiam religioni Christianae divinum characterem denegat. Qua de re concludi potest Kantium eatenus tantum atheum non esse, quatenus in conscientia religiosa unum atque solum imperativum moralem categoricum contineri concederemus; theoretice Kantius est atheus.

Dok je konstruktivni dio teoretske filozofije (Transc. Estetika i Analitika) samo logička priprava ili sistematski uvod za destruktivni dio (Transc. Dijalektika) nasuprot racionalne metafizike, čitava je Kantova teoretska filozofija po ličnoj njegovoj intenciji, a i po idejnoj povezanosti zapravo samo baza za izgradnju praktične filozofije, kojoj pripada i religijski problem. Otuda je razumljivo, da se kritičko prikazivanje Kantove nauke o religiji ne može zaustaviti kod praktične njegove filozofije, nego treba da zadje u teoretske osnove istražujući održivost Kantovih premisâ i svega onog logičkog instrumentarija, kojim se u transc. Dijalektici otklanja mogućnost teoretske metafizike t. j. teoretskog dokazivanja za egzistenciju božju i besmrtnost duše. Znači, da kritika ne može iz Kantove filozofije fragmentarno izlučiti traktat o religiji, a da si-

stematski ne posegne ponajprije za njegovom naukom o spoznaji. Pa kako ovaj kritički zadatak u punom svom opsegu na ovome mjestu nije izvediv (a izveden je u djelu »Kant i neoskolastika« I—II. Zagreb 1920. i 1921.), mi ćemo se zasad ograničiti na pozitivni prikaz Kantove nauke o religiji s gdje-kojim kritičkim refleksijama.

Po antimetafizičkoj svojoj tendenciji Kantova je filozofija postala stjecište mnogih, gotovo svih u novijoj historiji filozofije, i međusobnoj posve divergentnih, naziranja o svijetu i životu; po ovoj je upravo tendenciji i povučena razlazna granica između teoretskog teizma i teoretskog agnosticizma. I opet postaje time shvatljiva ne samo činjenica, da na Kanta nadovezuju razne religijske škole, koje iz religije eliminiraju metafizičku spoznaju o Bogu, te restringiraju religiju na praktično-moralni život, nego još i druga činjenica, da i kod onih slojeva, koji se po svom kapacitetu nijesu kadri vinuti do prosudjivanja Kantove teoretske filozofije, dobiva Kantovo ime popularnost samo po negativnom stavu s obzirom na mogućnost spoznaje o Bogu. Pozivanjem na Kanta dobiva svoj klasično znanstveni pretekst onaj teoretski indiferentizam i skepticizam, kojim je obilježen moderni mentalitet filozofiranja. Iz ove okolnosti proizlazi i aktuelnost slijedećeg i ako tek sumarnog prikaza.

Kad smo nakani da osvijetlimo religiju u okviru Kantove ideologije, bilo bi čini se paradoksnno pitanje: je li Kant ateist?; a ipak na ovo pitanje ne možemo odgovoriti bez distinkcije. Kad bismo Kantovo shvaćanje o Bogu htjeli iscrpivo prikazati prema raznim tekstovima filozof. njegovih djela, kritička bi egzegeza mogla istaknuti gdje koju unutarnju neskladnost; ali nama je, rekoh, ovdje stalo samo do opće orijentacije. Baveći se kozmološkim problemima Kantova se filozofska pažnja zaustavila ispred uznositog kozmičkog poretka, i on ovu veličajnu izgradnju materijalnog svijeta smatra neoborivim dokazom za egzistenciju umnog začetnika. Uredjena cjelina materijalnih stvari potiče nas na pitanje: zar materija po svojoj naravi nužno iziskuje baš ovu postojeću zakonitost, zar su sve stvari sa različitim svojim pojedinačnim naravima nužno ušle u harmoničku cjelinu međusobnih odnosa i djelatne svrhovitosti? Ili zar je u slučajnosti adekvatni princip kozmičkog poretka? Ako iz udezbe svijeta odsjajuje red i ljepota, očito

egzistira Bog; a kad znamo da ovaj poredak rezultira iz općih prirodnih zakona, treba reći da je čitava priroda učinak najviše Mudrosti. Ovako Kant filozofira god. 1755. i još nešto dalje. On u mnogim varijantama ističe misao, da mnogostručna različnost materijalnih stvari ne može slučajno satvoriti jedinstvene cjeline i da pravilnost u međusobičju kozmičkih sastavina jamči ne samo za razumsku Volju, koja je odredila upravo ovakav uredjaj, nego i same stvari za mogućnost vlastite svoje egzistencije upućuju na najviše Biće, od koga su kao njegovi učinci potpuno zavisni. Samo podivljalost duše i tvrdovrata opakost kadra je odvratiti čovjeka od priznanja da egzistira najviše Biće.

Već pietistički nastroj Kantova duha otvorio mu je oči za razumijevanje konačnog umnog osnova, na kome se odrazuje kosmos. Ali kakovo je to razumijevanje? — pita se i sam Kant. Od god. 1766., pa osobito u obim Kritikama (1781. i 88.) Kant napušta svoju tvrdnju iz god. 1763., da »prvim oslonima naravnog bogoslovlja (teodiceje) pripada najveća fil. očevidnost«. On sad interpretira ovu očevidnost samo kao moralnu sigurnost: o božjoj egzistenciji treba da smo uvjereni — i ako je ne možemo demonstrirati! Kod ove evo točke zadobiva pitanje o mogućnosti teodiceje svoj spoznajno-kritički karakter. Da uzmognemo izvesti na čistac pitanje o mogućnosti teoretskog dokazivanja za egzistenciju božju, treba da prethodno raspravimo čitavi sistematski kompleks onih pitanja, koja obuhvata spoznajna kritika krećući se oko centralnog problema o vrijednosti ljudske spoznaje. Zato je Kant ponajprije izgradio Kritiku čistog (teoretskog) uma, koja će konačno odgovoriti i na pitanje o teoretskoj dokazivosti božje egzistencije, a za tim će slijediti praktična Kritika, koja će opet obrazložiti: kako treba da smo uvjereni o Bogu. Ovaj prelaz označio je sam Kant s riječima: »Moram napustiti znanje, da mjesto pribavim vjeri«.

Kako je vidjeti, kritičko izlaganje Kantove nauke o Bogu imalo bi da otpočne postepenom kritičkom analizom njegove nauke o spoznaji — sve do Transc. Dijalektike, koja ide za tim da razori spekulativne znanosti o Bogu, o duši i o svijetu (teodiceju, psihologiju, kozmologiju). Zaustavimo se časom kod teodiceje ili naravne teologije.

Kant je već iz sredovječne filozofije saznao za ontološko dokazivanje o egzistenciji božjoj; pa njegovo zabacivanje tog dokaza, koliko je opravdano, nije potpuno, a najmanje novo. Ali Kant nalazi u kozmološkom dokazu »čitavo gniježdo dijalektičkih prodrzljivosti«. Princip kauzalnosti ne može se upotrijebiti, drži Kant, za dokazivanje transcendentnog uzroka (Boga), jer da je vrijednost ovog principa ograničena na javni (empirički) svijet. Kod ovog se pitanja o vrijednosti kauzalnog principa upravo i odlučuje boj za mogućnost teoretske (racionalne) metafizike, te je rezultat ove filozofijske borbe uvjetovan alternativnom pozicijom dvaju fil. svjetova: aristotelovskog objektivizma i realizma te kantovskog subjektivizma i fenomenalizma. Zato je i opet sasvim jasno, kad Kant upravo kod ove točke začimje rasplitati filozofijsku problematiku, napomenuvši u svom Uvodu (»Kopernikansko otkriće!«), da će nasuprot noetičkog objektivizma zastupati subjektivizam (apriorizam). S time je u savezu i njegovo ograničavanje kauzalnosti na empiričku sferu, resp. razlog za otklanjanje kozmološkog dokaza (zapravo svih kozmoloških dokaza). Ostali su Kantovi prigovori kozmoloških dokaza sasvim futilni, te preko njih prelazimo. Za teleološki (fizikoteološki) dokaz napušta Kant i predkritičko svoje mišljenje, te smatra, da se može govoriti samo o Redatelju svemira, a ne i o njegovom Uzročniku. Tako su za Kanta svi dokazi za egzistenciju Božju izgubili spoznajnu vrijednost — jednako kao što se ova egzistencija ne može spoznajno ni oboriti. Time je »podrezan korjen«, drži Kant, i svakom ateizmu: nikad se neće evidentno demonstrirati egzistenciju božju, a niti će ikad moći itko ateistički utvrditi božju neopstojnost. Zakrčivši svaki teoretski put do Boga, Kant je opet pokušao da s druge strane otvori duhu ljudskom pristup k Bogu, i to sa strane praktično-moralne.

Osim pitanja: »šta mogu saznati?«, nameće nam se još pitanje: »što da činim i čemu da se nadam?« Ovim pitanjem prelazi Kant od fizikoteologije na etikoteologiju: dok je teoretska teologija fizičkog reda završila negativnim rezultatom upogled spoznatljivosti božje egzistencije, praktička teologija ima da izgradi uvjerenje o Bogu na osnovu moralnog reda. Kant izričito kaže, da sigurnost o božjoj egzistenciji

nije logička, nego moralna; a i ta sigurnost ne znači isto što objektivno moralno osvjedočenje, nego sasvim subjektivno uvjerenje ili vj e r a, koja proizlazi iz lične moralnosti svakog pojedinca. Moralna nužnost priznavanja da Bog egzistira, nije objektivna dužnost, nego subjektivna potreba. Tako reći ontološko obrazloženje za ovu potrebu leži u prirodjenoj težnji za srećom, koja je u svom ostvarenju moralno uvjetovana. A budući da najviše dobro, u kome je uskladjena realizacija sreće sa moralnim usavršenjem, nije moguće bez Boga, zato je njegova egzistencija p o s t u l a t fizičkog našeg nagnuća za srećom i kategoričkog (moralnog) imperativa. U tom smislu kažemo, da je moralna nužnost priznavati Boga t. j. svaki čovjek mora u ideji sveznajućeg pravednog i svemogućeg Bića da traži regulativ moralnog svojeg nastojanja. Iz moralnosti polazi i dolazi se do vjere u Boga na taj način, da sve naše dužnosti smatramo kao da su božje zapovijedi. U ovakovoj spoznaji sastoji upravo bit r e l i g i j e. Kantov pojam religije izveden je dakle iz kombinacije teoretske i praktičke njegove nauke o Bogu. Religija u Kantovoj filozofiji znači regulativnu ideju praktičkog (moralnog) uma, dok sa stajališta teoretskog teizma, koji dokazno utvrđuje egzistenciju božju, znači religija spoznaju stvarnog (realnog) snošaja između čovjeka i Boga.

Sad se tek možemo vratiti na ishodno pitanje o Kantovom ateizmu. Nesumnjivo da je ateist, koliko zabacuje teoretsku (logičku) spoznatljivost božje egzistencije. Etički teizam, koga Kant zastupa i po kome je Bog samo najviši uvjet moralnog reda — u duhu (umu) ljudskom, ne može biti ni govora o tome da bi ispunjao našu intelektualnu potrebu za saznanjem: jeli postoji realitet (o duhu ljudskom nezavisno) takovo Biće, koje egzistira za se i koje zovemo Bog? Taj se status quaestionis ne može nikako običi, a odgovoriti se može samo afirmativno ili negativno; već načelna skepsa ne znači teizam. Negirati mogućnost odgovora na stavljeno pitanje i eo ipso ostati definitivno u skepsi s obzirom na realnu egzistenciju božju, znači u filozofiji zastupati agnosticizam. On je osnovna smjernica moderne filozofije, koja je u tome smislu i nazvana m o d e r n i z a m: kompleks svih onih fil. teorema, iz kojih rezultira religijski agnosticizam. Zato su sa fil. gledišta nemoćnoj

smiješnosti izvrgnuti svi oni prigovori, koji su se do nedavna iznosili proti Crkvi, i koliko osuđuje modernizam. Ako modernizam znači negaciju teoretskog teizma, u kome je Crkvi ukorjenjen *raison* za njezin idejni opstanak, valja da je logički opravdano, da ona doktrinalno odsuđuje svoje sopstveno iskorjenjivanje! Logički ili filozofski (a ne ignorantski) opirati se tome opravdano je samo u okviru fil. rasprave o održivosti teoretskog teizma — koga, kako smo istaknuli zabacuje Kant. I zato je Kant doista fil. roditelj modernizma. Da je tome uistinu tako, i da je Crkva imala logički puno pravo (jer valjada i Crkva imade pravo, da svoje učenje smatra istinitim!) da osudi one fil. religijske doktrine, koje su njezinom učenju suprotne — još ćemo potpunije razabrati, ako barem napomenemo Kantove nazore o k r š ć a n s k o j religiji.

Po kršćanskom učenju izriče pojam objave svrhunaravno saopćenje božjeg znanja i volje, dočim po Kantovu shvaćanju može religija da bude objavljena samo s u b j e k t i v n o, to će reći: ono čega pojedinci nijesu kadri sami po sebi saznati u religijskim stvarima, postaju poučeni po drugim i prosvjetljenijim ljudima. Na taj je način religija u objektivnom smislu dakako samo naravna, a neupućenima se objavljuje. Po tom imade, kaže Kant, raznih i suprotnih objava kod raznih naroda na pr. kod starozavjetnih Židova, Egipćana, Indijaca i t. d. Sasvim je otuda sigurno, da se nijednoj »objavi« ne može podati apsolutna vjera; a ipak možemo neku religijsku nauku zvati božanska nauka, koliko proizlazi iz etički prosvjetljenog uma. Zato je, čini se, Kantu i novozavjetna Biblija ponajbolja objavljena knjiga, iz koje možemo (ne isključivši dakako zablude) crpsti najpouzdanije i najsavršenije moralne direktive. Egzegeza sv. Pisma ima da u njemu potražuje isključivo moralne sadržaje, jer oni jedino ispunjavaju opseg umne religije; dočim teoretsko vjerovanje uopće ne spada na religiju. I biblijska č u d e s a nemaju religijski karakter.

U skladu s negacijom svrhunaravne objave, biblijske inspiracije i čudesa ne priznaje Kant ni K r i s t o v o j osobi božanski karakter u pravom smislu. Krist mu je »sin božji« kao »ideal bogougodnog čovječanstva«. U tom smislu interpretira Kant sve odnosne tekstove sv. Pisma, eliminirajući naprosto sve ono, što god nije u unutarnjoj vezi s moralnim našim

životom. Princip za shvaćanje historijskoga kršćanstva isti je kao i kod naravne religije: moralno usavršavanje čovjeka. Krist je samo moralni učitelj, u kome je naše spasenje, koliko nas kao uzvišeni uzor moralnog nastojanja potiče na nasljeđivanje.

Ipak usvaja Kant potrebu Crkve. Ona ima da bude udruženje moralno nastrojenih ljudi, koji u čovječanstvu provode borbu s principom zla, dogod se ne postigne potpuno »kraljevstvo božje«. Crkva mora da je vidljiva organizacija sa svojim zakonima, a državi je u interesu, da podupire takvo društvo, koje u svoju zadaću stavlja usavršenje socijalnog poretka. Naravski da već prema gore izloženom Kantovu mišljenju ne može imati smisla sakramentalna crkva, koja podjeljuje sredstva milosti. Krštenje se može zadržati samo kao simbol pristupa u Crkvu, a i euharistija simbolizira moralno sjedinjenje crkvenih članova itd. Ili ima u Crkvi da otpane ili da se preinači sve što god ne smjera isključivo na moralno pridignuće čovječanstva. Pa kako je i teonomni morai po Kantovu shvaćanju neodrživ, tako je i svaki pojedinac u moralnoj (crkvenoj) zajednici autonoman. Nesamo da je isključen božji utjecaj na moralnost putem milosti, nego i sam »kategorički« (moralni) imperativ izvire u duhu ljudskom t. j. religija nije osnov morala, nego obratno. Zato iz moralnog područja otpada i svaka pomisao o božjoj kazni ili nagradi. Takva bi pomisao logički bila uvjetovana pretpostavkom, da je božja volja moralni zakonodavac, a u tome, kaže Kant, sastoji heteronomija, koja već involvira stvarni snošaj praktičnog uma ljuskog prema Bogu. Osim toga pretpostavljala bi božja sankcija moralnog reda i realnu besmrtnost duše, a o tome je već Kant svoju rekao u Transc. Dijalektici, zabacivši racionalnu psihologiju. Tako se konačno sva religijska ideologija praktički zaustavlja kod moralnog principa: »radi tako, da maksima tvog djelovanja uzmogne postati općeniti zakon«. Religijska je svijest ograničena na ovaj kategorički imperativ — i to je jedini pozitivni rezultat nakon svih dosadašnjih negacija.

Kako je vidjeti, Kant i kršćanstvo znače dva suprotna stava na čitavoj idejnoj liniji. I ako Paulsen smatra Kanta filozofom protestantizma, znak je da se protestantizam toliko

udaljio od pravog kršćanstva, te je postao njegovom negacijom. Zadaća je apologetike, da nadovezujući na filozofsku kritiku o Kantu pojedinačno podvrgne historičko-kritičkoj analizi njegove nazore o temeljima kršćanske religije. U našoj je bilo nakani, da samo skiciram doseg idejne »borbe dvaju svjetova«, koja — —kako R. Eucken kaže — otpočima oprekom izmedju kantovske i tomističke filozofije, a završuje borbom naravne i kršćanske religije. Zato 200. godišnjica Kantova rođenja obilježuje spomen na jednu znamenitu epohu u razvitku duha ljudskoga.

Prof. Zimmermann.

